

TANULÓK OLVASÓTÁRA.

ELISCHER JÓZSEF

KIR. TANÁCSOS ÉS TANKERÜLETI FŐIGAZGATÓ

közreműködésével szerkesztik

Dr. JANCsó BENEDEK és Dr. BOROS GÁBOR

KÖZÉPISKOLAI TANÁROK.

93050

V.

SZEMELVÉNYEK

TREFORT ÁGOSTON

EMLEKBESZÉDEIBŐL.

Budapest, 1888.

LAMPÉL RÓBERT KÖNYVKIADÁSA.

(Wodianer F. és Fiai.)

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000796673

93050

LUKÁCS MÓRICZ.

Fölolvastatott a m. t. akadémia 1882. június 4-én tartott ünnepélyes közülésén.

Egy szép tavaszi napon történt, 1834-ben, midőn Lukács Móriczot a nemzeti casino termében először láttam. A nemzeti casino akkor nemcsak mulató kör, hanem valódi művelődési intézet volt, a mint azt gróf Széchenyi István, ki az associatio természetét és hatását jobban ismerte, mint bárki más Magyarországon, concipiálta, és e szellemben vezetni s fentartani tudta. Ez egyesületben a társadalom minden osztályának képviselői találkoztak s érintkeztek. A dúsgazdag s nevökre büszke grófok, a középnemesség földbirtokosai, a magasabb hivatalnokok s birák, nemkülönbén a polgári elem képviselői, a pesti nagykereskedők, az ügyvédek, a tudomány és irodalom férfiai; s mívelt fiatal emberek, kikről föltették, hogy nem biliárd

s kártya kedvéért, hanem a könyvtár használata végett kívánják a casinót látogatni, — minden díj nélkül mint vendégek használhatták a nemzeti casinót. Kiterjesztette az figyelmét a nemzeti élvezetekre is, s hangversenyeket rendezett és nem jött Pestre jelentékenyebb művész, ki magát a nemzeti casinó termeiben ne hallatta volna. Ily zenészi elöadásokra a tagok s azok családjai de jure hivatalosak voltak, de azonkívül számos belépti jegy osztatott ki; s egyszer én is, mint első-éves jogász, ily jegy birtokába jutottam, s a mint szép csendesen hallgattam a zenét, feltűnt nekem egy fiatal, igen sovány, gyöngé egészségü ember, ki egyre járt s mozgott, minél fogva hinnem kellett, hogy ő e helyen nem vendég, hanem a háziurak egyike. Hosszabb idő telt el, a nélkül, hogy ez alakkal ismét találkoztam volna. De midőn 1837-ben, februárban első utazásomból hazatértem s a casinóba bevezettettem, gróf Serényi László által ismerkedtem meg a fennemlített alakkal, ki nem volt más, mint Lukács Móricz, ki néhány nap mulva engem Szalay Lászlónak bemutatott.

Ez idő óta, tehát negyvenhárom éven át, én Lukács Móriczczal, folytonos érintkezésben állottam, mely állandóan szivélyes — a viszo-

nyok s körülmények szerint közelebbi vagy távolabbi barátság, de mindig rokonszenves és bizalmas viszony volt.

De főleg 1837—48-ig oly sokféle viszonyokban állottam Lukács Móriczczal, hogy elmondhatom: ez időt vele éltem át s közös célokra vele kezet fogva működtem, s ez indok birt engemet arra, hogy Lukács Móricz felett emlékbeszéd tartására mertem vállalkozni, azt vélvén, hogy ez által iránta a rokonszenves barátság és tisztelet adóját lerovom. S hiszem is, főleg oly tényekre s állapotokra szorítkozva, melyeket együtt éltünk át, egy már letűnt s már történelmi kornak némely egyes mozzanatait képes leszek talán hívebben ecsetelni, mint olyanok, kik e kort csak traditióból ismerik, s talán méltányolni képes leszek egy oly egyéniséget, ki bármely testületnek díszére vált volna, kinek emlékét megünnepelni mai közülésünk egyik főadata, ki épen oly tulajdonok által tündökölt, melyeket óhajtandó volna minden tudományos társulat tagjában föltalálhatni, minők az akadémikus szellem, a humánus kedély, — a Herder humanizmusa értelmében. E szavak fonalán állíthatom Lukácsról, hogy ismerőseim tág körében alig ismerek egyet, ki negyven éven át annyira hű maradott volna magá-

hoz. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy nézetei negyven év alatt sohasem változtak. Lukács sokkal szellemeseb és eszesebb ember volt, semhogy az eseményekből ne tanult volna, s ne engedett volna a változott világnak magára befolyást; nézetet változtatni újabb tanulmányok és tapasztalatok nyomán, nemcsak nem bűn, hanem erény. Én csak azt jelzem, hogy Lukács kedélyében, valamint észjárásában az alaphang nem változott. Ő elfogúlatlan, humanus, s a mellett skeptikus volt; az ember sorsát nem hitte függőnek a politikai formáktól, a politika tehát rá nézve sohasem birt oly fontossággal, mint azokra, kik e téren valaha szerepeltek, vagy szerepelni óhajtanak, s azért ő, habár egészben véve a szabadelvű iskolához tartozott mindig, jó lábon tudott állani a conservatív, valamint a forradalmi emberekkel is, mert látva a különböző irányú, de egyaránt őszinte meggyőződéseket, mindig fölébredt benne a kérdés: »Ubi est veritas?« (Hol az igazság?) Ily emberek nem szoktak a cselekvés emberei lenni, s nincs is bennök az ambitio ama neme, mely a cselekvés embereit élénkíti. Ő habár keveset írt, — mégis irói temperamentummal birt — literary gentleman volt par excellence.

Kedélye gyöngéd volt, tudott szeretni, s a szeretettel az öntudatos kötelességérzet volt összefűzve, mely önfeláldozást követelt. — Fia-tal korában édes anyján csüngött, s neki áldozta föl existenciáját, — s midőn később, érett férfikorában megnősült, nejének, ki éveken át beteg volt, áldozta föl magát. Erősen hiszem, hogyha Lukács Móriczot nem éri ama szomorú sors, hogy életének nagy részét, mint szerető s gyöngéd betegápoló töltse: productivitása s tevékenysége sokkal nagyobb mértéket öltött volna, mert volt benne anyag a productivitásra, — de ő az anyagot nem oly célból szerezte, hogy azt értékesítse: tanult, s mívelte magát, mert az önmívelődést célnak tekinté. S ez épen a jellemző vonás kedélyi és szellemi alakjában, — oly alak, a mely nálunk eredeti, mert ritka, s mely szellemileg s vagyoni-lag nálunknál kifejlettebb országokban gyakrabban fordul elő, s melyhez hasonlók főleg a társas életben szoktak szeretetre méltóságuk által szerepelni, mivel a szellemes társaság s conversatio a míveltségnek mintegy parfume-je. Erre vonatkozólag mondja Lukács egyik értekezésében: »A tudományok művelésében is a valódi cél nem a tudás, hanem a tanulás. Ebben találunk vigasztalást, szórakozást az élet csapásai között.

A tudományos munkásság magában találja jutalmát, nem a sikerben.«

Nem levén szándékom Lukács Móricznak e helyen életrajzát adni, csakis néhány főadatra szoritkozom e részben.

Lukács Móricz született 1812-ben, szeptember 5-én Pesten. Nevelését itt s szülői-jószágán, Temesmegyében, Bresztováczon nyerte. 1831-ben Krassómegeye tiszteletbeli aljegyzője lett. 1832-ben Pestre költözött, s irodalmi tanulmányoknak élt. — Szülői kívánatára 1836-ban, Pestmegyében tiszteletbeli aljegyzői állást fogadott el, mely hivatalról azonban atyja halála után lemondott, s attól fogva 1848-ig kizárólag a tudománnyal s az irodalommal foglalkozott.

Lukács, mint már említém, nem volt az actio embere, de közszellem s hazafiság, főleg pedig eleven érzék minden iránt, mi jó, szép s üdvös, nagy mértékben volt benne, s barátai őt, ha valamit életbe akartak léptetni, kevés rábeszéléssel, s némi aggályoskodás mellett az ő részéről, mindig meg tudták nyerni.

Az első ilyen alkalom volt a műegylet fölállítása 1838-ban. Gót s román stylü templomaink mutatják, hogy azok építése korában műizlés s műérzék nem hiányzott nálunk ; templo-

maink az akkori kor múzeumi voltak, s a hívek, midőn fohászaikat az éghez emelték, érezhették a művészet hatását is. De a későbbi idők nem kedveztek Magyarországon a képzőművészeteknek. A stagnatio epochája, mely I. Ferencz uralkodásával beállott, semminemű haladásnak, tehát a művészeteknek sem lehetett kedvező. Eszterházy herczegnek volt ugyan kitűnő képtára, de az Bécsben levén elhelyezve, nem gyakorolt semmi hatást, s nem is a magyar kulturális szükségletek tekintetbe vételével volt összeállítva. — Pyrker egri érseknek nem csekély érdeme, hogy Velenczéből egy kis képgyűjteményt hozott magával, de az Egerben, az érseki lakban levén elhelyezve, nagyon kevés ember látogatta. Összeköttetéseink a külfölddel, magával Béccsel sem voltak oly mindennapiak, mint most, s Bécsbe utazni akkoriban nagyobb szerű vállalatnak tekintetett, minél fogva a bécsi gyűjteményeket nem sok magyar ember ismerte. Érdekeltség a képzőművészetek iránt csak ama kis körben találtatott, mely a külföldön, különösen Olaszországban megfordúlt, s az ottani műkincseket élvezte, s a mely tudta, vagy legalább gyanította, mily hatalmas tényező a művészet a nemzetek életében.

Mi fiatalabb emberek, kik külföldön utaztunk, hazajövet csodálkoztunk létező szegénységünkön, s értekeztünk és beszélgettünk, mit lehetne tenni a művészet előmozdítására, illetőleg a művészeti érzék ébresztésére a magyar közönségben. Hogy az állam e részben valamit tegyen, arról a legmerészebb reformer sem mert volna ábrándozni, hiszen a magyar állam a mai szó értelmében akkor nem is létezett, nagy összegeket összehozni aláírás útján, oly pénzszegény országban, mint hazánk akkor volt, képtelenség lett volna. Követve tehát Bécs s a külföld példáját, javaslatba hoztuk egy művészeti egyesület életbeléptetését. Lukács Mórícz velünk s többekkel kezét fogva, szóval, tollal, tettel élénk tevékenységet fejtett ki, s működésünk nem maradt eredménytelen.

A művészeti egyesület létrejött, kiállításokat rendezett, műlapokat osztott ki, s Lukács ennek sikeres tevékenységéről 1845-ben már azt írhatta az augsburgi *Allgemeine Zeitung*-ban, a magyar állapotokról írt levelei egyikében: »A művészet is az utolsó években örvendetes lendületet vett, mi nagyrészt a művészeti egyesületnek tulajdonítható érdemül. Évenként rendezett kiállítások, az általa vásárolt képek kisorsolása, a jutalom-műlap kiosztása által a

tagok közt, az ország lakosaiban szunnyadozó művészeti érzéket fölébresztette, hivatásuk öntudatára még nem ébredt egyes tehetségeket a helyes pályára terelt. A haladás, melyet Magyarország e tekintetben a müegylet fölállítása által tett, legjobban kiderül, ha hazai művészeink számát s becsét összehasonlítjuk azokkal, a melyek az első kiállításokban láthatók voltak. Míg azok majdnem kizárólag a külföldi művészek műveiből állottak, s azok közt alig tünt föl néhány belföldi, melyek közül alig egy pár tarthatott valódi művészeti érdemre igényt: az utolsó kiállításban a kiállított művek egyharmada belföldi művészekre esett, s azok között sok jeles mű találkozott. A kiállított tárgyak száma meghaladta a kétszázötvenet s azokból nyolczvan mű hazai festészektől származott.«

»A művészet magasabb lendületének főakadályául lehet tekinteni — így szól tovább Lukács az idézett levélben — a mügyűjtemények hiányát, melyek által a nagyobb közönség ízlése tisztul, valamint a törekvő tehetségek művészetileg serkentetnek s irányoztatnak. Az egyetlen említésre érdemes gyűjtemény az országban a Nemzeti Múzeum galleriája. Reményelem, hogy nem fognak szerénytelenséggel vá-

dolni, ha kifejezést adok egy éhajtásnak, melyet Magyarországon a művészet minden barátja táplál, vajha Eszterházy herceg a maga kitünő képtárát Bécsből Pestre hozná.« S azóta ez a *pium desiderium* is teljesült mint igen sok üd-
vös dolog, mit először a legvérmesebb reformerek is csak *pium desiderium*nak tartottak.

A művészeti élet újabb epochája ez egyesület életbeléptetésével kezdődik.

A dolog, egyszer megindulva, ment; de az a kis kör, melyből e mozgalom kiindult, más utakon és módokkal is törekedett a magyar kulturai állapotokat előmozdítani, s azokkal együtt a politikai átalakulást is előkészíteni.

Az általános pangás közepett, mely a negyvenes-évek kezdetén hazánkban, a közgazdaság, a politika, a tudomány minden terén létezett, — örvendetes jelenség volt a magyar irodalom föllendülése; költők s politikai írók mellett a napi sajtó is emelkedni kezdett. De a gyakorlati élet s a tudomány és irodalom közt nem volt semmi összefüggés. A legtöbb ember az augsburgi *Allgemeine Zeitung* melléklapjából merítette általános műveltségét, a míveltebb s felsőbb osztályok, melyek francziául és angolul is értettek, olvasták a *Revue des deux Mondes*-ot, s az angol *Review*-kat. Mind-

amellett, hogy a *Tudományos Gyűjtemény*, s előbb is már más folyóiratok léteztek nálunk is, de azok czikkei többnyire specificus magyar dolgokkal foglalkoztak, s közleményeink formája és szelleme oly elavúlt, olvasóik köre oly szűk volt, hogy e folyóiratok jóformán semmi befolyást sem gyakoroltak, sőt azon irodalmi forma, mely ez irányban hatást tesz, s különösen Francia- és Angolországban már virágzásra jutott, a magyar irodalomban még nem is létezett. — Folyóiratot alapítani, s kiadni, mely a külföldön oly hatásos alakban, essaykben, közvetítse a tudomány vívmányait s az eszméket, e célra egyesültünk mi hárman: Szalay László, báró Eötvös és én; s magunk közt abban állapotunk meg, hogy mielőtt nagyobb körben beszélénk a dolgról, Lukács Móriczot kell mindenekelőtt megnyernünk; ő épen azon talentumok egyike, melyek essay-k írására vannak kvalifikálva. Lukács Móricz skeptikus természeténél fogva tervünket jobbra-balra fontolgatta, meghányta-vetette; számos kételyei voltak a kivihetőség iránt, de végre győzött a benne élő közszellem, s hozzánk csatlakozott.

A *Budapesti Szemle* első kötete, megjelent 1840. január havában. E kötet számára

Lukács értekezést írt az állati magnetismusról; a második kötetben a büntetőjogi teoriákról jelent meg tőle egy igen jeles cikk. Magnetismus és büntetőjog oly heterogén tárgyak; hogy méltán lehet kérdezni: mily alkalomból jöhetett Lukács arra a gondolatra, hogy épen e tárgyokról írjon. Minden mozgalom; mely Európa nyugati országaiban az elméket s kedélyeket megragadja, visszahat hazánkra is. Az állati magnetismus, benne rejlő tudományos jelentőségével s a körüle képződő humbuggal, már a harminczas évek évek óta napirenden volt. Nekünk is meg voltak magnetikus látnokaink, magnetikus betegeink és magnetizáló orvosaink. A prevorsti látnoknő- s a weinsbergi fogolynőnek sok olvasója volt mindenütt. A tárgy annyi érdekeltséget keltett, hogy nem volt helyén kívül egy encyclopedikus folyóiratban róla szólni. S Lukács oly alaposan, világosan fejtegeti a tárgyat, hogy essay-jét ma is érdekel olvashatni.

A büntetőjog teoriái nagyobb gyakorlati fontossággal bírtak. Az új nemzedék, mely tanúja volt a mai büntető törvénykönyv alkotásának, nem gyanítja: mennyi s mily phasisokon kellett ez ügynek keresztül mennie, míg megoldását nyerte.

Az 1790/1-diki országgyűlésen már napirendre került; 90 év kellett tehát ez ügy megérlelésére; a régi magyar statusférfiak büne, hogy mindig tárgyaltak, s a tárgyakat eredményhez nem tudták vezetni. Egy fontos ügyet irodalmi úton mozdítani elő, egészséges fogalmakat honosítani meg, tájékozást nyújtani a gyakorlat embereinek: ez volt Lukács cikkének főadata; s e főadat irodalmilag minden tekintetben sikerült, mert Lukács értekezése ma is haszonnal és élvezettel olvasható.

Kis arányok közt mozgó közéletünkben nagy sensatiót okozott a *Pesti Hirlap* megjelenése 1841-ben. 1843-ban azonban a szerkesztő és kiadó tulajdonos közt differentiák támadván, Szalay vette át a Hirlapot. Új tanok zászlója bontatott ki. Eötvös és én biztosítottuk az új szerkesztőt, hogy minden kitelhető erővel fogjuk őt e téren támogatni, s vele közreműködünk. Lukács azonban visszavonúlt; nem helyeselte sem a doktrínákat, sem az eljárást, a mint később egyik levelében is nyilatkozott.

Ez azonban legkevésbé sem érintette rokonszenves viszonyunkat; az ország s a szabadelvű párt reform-törekvéseit, — mert az

akkori ellenzék szabadelvü párt volt — Lukács más téren védte meg.

A negyvenes években, különösen az 1843/4-diki országgyűlés alatt a német sajtó, különösen az *Augsburger Allgemeine Zeitung*, melynek akkor Magyarországon számos előfizetője, s még több olvasója volt, igen hevesen s folytonosan támadta Magyarországot, részint ama váddal, mint a mai német sajtó is, hogy a németeket, s minden nemzetiséget el akarunk nyomni, — részint, hogy a reformpárt törekvései nincsenek igazolva, hogy minden, a mit követel, kivihetetlen, hogy az alkotmányosság csak chimaera, hogy Magyarország sorsa: Bécsből kormányoztatni.

A legerősebb támadások a Staatskanzleiből jöttek, hol oly férfiak székeltek, kik azt hitték magokról, hogy sohasem tévedtek, — míg egy szép reggelen arra ébredtek, hogy az az Ausztria s Magyarország, melyet ők fentartottak, a forradalmi szellő fuvallatára szétporlott, a nélkül, hogy valakinek bátorsága s kedve lett volna azt megvédeni.

Ezekre a támadásokra válaszolni, a külföldet fölvilágosítani s Magyarország állapotai-
val s törekvéseivel megismertetni: e szerepet Lukács vállalta magára s ő e szerep betöltésére

minden tekintetben képes is volt. Németül szabatosan írt, mert az a nemzedék, melyhez Lukács és barátai tartoztak, németül tanult s tudott, a nélkül, hogy megszűnt volna oly jó magyar lenni, mint azok, kik ma dicsekesznek azzal, hogy nem tudnak németül; bírt kellő műveltséggel és tájékozottsággal összes hazai állapotaink s politikai és egyéb kérdéseink terén; a mellett elég elfogulatlan volt, hogy midőn a magyar ellenzék eljárását igazolta, kellő helyen meg is bírálta, s végre modorában az írói urbanitás szabályait sohasem tévesztette szem elől.

Bátran mondhatom, hogy Lukács cikkeit ma is érdekléssel és tanulsággal lehet olvasni, s nagyon kívánatosnak tartanám, hogy ama cikkek összegyűjtve, magyar fordításban is kiadatnának, hogy az az iskola, mely a mai Magyarországot benn és künn folytonosan bántja, mely folyvást barbárságunkról s a nálunk uralkodó demoralisatióról szól, mely tudatlanságában úgy beszél, mintha az 1848 előtti Magyarország közgazdasági, politikai s kulturális tekintetben virágzó ország lett volna: megtanúlhatná, mily kisszerű, kezdetleges viszonyok közt élt e nemzet 1848 előtt, s mily nagy haladást tett azóta. Míg a fiatalabb nemzedék részben Széchenyi, részben Deák vezetése mellett, részben Kossuth

inspiratiói alatt törekedett előre haladni ; 1848-ban egyszerre meglepettünk a franczia forradalom s annak utókövetkezményei által,

Minő volt a hangulat, s minők a nézetek ez eseményekről ? A mennyiben nekem alkalmam volt az embereket s a dolgokat észlelni, egészben s nagyban háromféle áramlatot láttam. Voltak emberek, kikre egyik tényezőként az az úrbéri viszonyok is hatottak, kik resignatioval fogadták ugyan az eseményeket, de semmi rokonszenvvel sem viseltettek az új alakulások iránt, mert nemcsak jól érezték magokat azon állami romok közt, melyekből az 1848 előtti magyar alkotmány állott, de az új fordulat bekövetkezte előtt talán bona fide hitték is, hogy ez állapot tartható és a nekik nem tetsző új alakulásokkal szemben azzal vigasztalták magokat, hogy mind, a mi történik, csak máról holnapra fog élni, s a mily gyorsan támadt, épen úgy el fog múlni.

A második áramlat naiv emberekből állott, kik az eseményeknek csakis egyik oldalát látták, s azt hitték, hogy megérkezett a nép-szabadság tavasza örökös virágokkal s gyümölcsökkel, melyek mindenkinek szájába fognak hullani.

E táborban az éretlenek nagyban kezdtek lármázni, s ez úton felületre jött mindenféle

anyag, mely rendes időkben láthatatlan szokott maradni. Soknak nem jutott eszébe, hogy nagy vívmányok mindig nagy áldozatokba is kerülnek.

A harmadik áramlat a józanabb emberek nagy csoportjáé volt, kik elfogadták a forradalmat, mint fait accompli-t; okoskodtak is a felett: vajjon nem lehetett volna-e a politikai kérdéseket tisztán békés reformok útján megoldani, s miután arról győződtek meg, hogy az Magyarországon nem lett volna kivihető: tisztában voltak az iránt, hogy Magyarország a legjobb esetben is nagy bonyodalmakon fog keresztül menni, hogy az új institutiók megalkotása nagy munkába fog kerülni, s hogy az alkotás munkájánál sok józanságra és mérsékletre lesz szükségünk, mert a függő kérdéseket Magyarország s Ausztria közt még kell oldani, s hogy minden jó hazafinak kötelessége tevékeny részt venni e munkában és a veszélyeztetett állam s társadalom megmentésére közreműködni. Ezek sorába tartozott Lukács Móriecz is.

Az első magyar miniszterium megalakulása után, Klauzál Gábor, földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter — kinek tehetségeit s érdemeit ma még nem méltányolják eléggé — Lukácsot fölkererte, hogy jöjjön mellé elnöki tit-

kárnak, minisztertanácsosi ranggal és fizetéssel. Lukács kezdetben hallani sem akart hivatalvállalásról; mentegetődzött anyja, valamint saját gyöngye egészségével, készültsége hiányosságával; de miután legközelebbi barátai, kik mind hivatali állásokat foglaltak el, ostrom alá vették, ő, ki nem csak jó hazafi volt, de a kinek lelke mélyében sok közszellem élt, mert nem volt benne semmi a nyárspolgárból, ki csak saját érdekeinek s kényelmének tud élni: elhatározta, hogy elvállalja nehéz időben is a neki ajánlott hivatalt. S a mit ő magára vállalt, azt lelkiismeretesen teljesítette is. Miután én ugyanazon minisztériumban államtitkár voltam, ez időben, 1848. áprilistól szeptember végeig, mikor én eltávoztam — nemcsak érintkeztem Lukácscsal de mondhatom, hogy együtt éltem vele — Kevés ember felelt meg 1848-ban a benne helyezett várakozásoknak oly mértékben, mint Lukács Móricz. — Pontos, lelkiismeretes, szorgalmas, mindenki iránt előzékeny, szeretetre méltó tisztviselő volt. Szabatosan, gyorsan s alaposan dolgozott, s ha a 49-iki események nem jönnek közbe, s Magyarország a 48-iki alapokon tovább fejlődhetett volna: Lukács Móricz a legkitünőbb tisztviselők egyike lett s maradt volna bizonyára, mert nemcsak gépies

ügyességgel vezette volna a reábizott osztályt, hanem tanulmányozta s ismerte volna itthon s külföldön a hozzá tartozó szakokat. — A jeles hivatalnok characteristikája: ismerni a szakot, a melyben dolgozik, s bírni azzal a tehetséggel, hogy ismereteit alkalomszerűleg, a viszonyokhoz mérve, kellő alakban, szabatosan, világos nyelven, s ha lehet gyorsan tudja alkalmazni.

Lukács bureaucratikus carrière-je azonban nem tartott sokáig; de mielőtt befejeztetett volna, miután az első minisztérium megszűnt, s második nem jött létre, én pedig a szeptember 28-iki catastropha után eltávoztam, s hivatalos állásomról lemondottam, Lukács a Windischgrätz bevonulásáig, mint a minisztérium vezetője működött, s a honvédelmi bizottságban is képviselte a földmívelés-, ipar- s kereskedelmi tárczát.

Ez epocháról Lukács érdekesen ír emlékirati töredékeiben. Anyjának 1851-ben bekövetkezett halála után érzékenyen sújtott kedélyével s itthon nem találva lelkének megfelelő tevékenységi kört, szintén külföldre menekült, s éveken át künn maradva, sokat utazott Európa nyugati részeiben. Az 1860. és 61-iki évben itthon volt, a nélkül, hogy szerepelt

volna ; maga elbeszéli említett életrajzi töredékeiben, hogy neki kissé rosszúl esett, hogy az 1861-ki országgyűlésen nem jutott hely számára. Én igen jól emlékszem, hogy Lukácssal gyakran beszélgettem e tárgyról. Mi többen, kik hozzá közelebb állottunk, reá akartuk beszélni, hogy lépjen föl mint képviselő-jelölt s bizonyára fog akadni választókerület, hol szívesen megválasztják ; de miután határozottan nem nyilatkozott, s az érintkezést a választókkal elutasította magától, megválasztása elmaradt.

1862-ben új korszak kezdődött Lukács életében ; megnősült, ő, ki előbb minden házassági gondolatot távol tartott magától. Érdekes lélektani tanulmány volna e házasság története ; én azonban annak titkaiba nem vagyok beavatva.

Neje beteges volt s állapota Lukácsot arra kényszerítette, hogy melegebb égélj keresése miatt újra, mintegy expatriálja magát. De a hosszas betegség így is halállal végződött. Neje halála után megtört kedélylyel s egészséggel, Lukács hol külföldön, hol itthon tartózkodott, csak a múltban élt. Emlékezéseit akarta megírni ; de úgy látszik, csak azon vázlatot írta meg, mely a munka előrajzát foglalja magában, s mely a *Szegedi Árvizkönyv*-ben jelent meg.

Most, midőn e beszédem végéhez közeledem, szólanom kell még Lukács egyéb irodalmi tevékenységéről is. Szépirodalmi dolgozatairól más helyen fognak megemlékezni; én csak futólag említem meg a régi *Tudománytár*-ban s az új *Budapesti Szemlé*-ben megjelent cikkeit.

A negyvenes években a *Tudománytár*-ban jelent meg tőle Guizot után egy tanulmány az újabb polgárosodás elemeiről. Érdekes tárgy az átmenet a régi, főleg a római világból a keresztény, román és germán világba; ez anyagot oly világosan s átlátszólag dolgozta fel Lukács, hogy művei összes kiadásában, melyre remélhetőleg nem soká kellend várjunk, maga ez értekezés is le fogja bilincselni az olvasók figyelmét. Nem kevésbé becses munkálat továbbá tanulmánya a római történelemről, s annak kútforrásairól s hitelességeiről a Csenyery *Budapesti Szemléjé*-ben. Úgy látszik, Lukács Móricz több ízben s hosszabb ideig tartózkodván Rómában, a Gibbon s Ampére példáját követve, a helyszínén olvasgatta a római történelmi munkákat. Az értekezés sok tanulás s olvasás eredménye s mint essay, kitünő. Egészen kritikai szellemben van tartva, megbírálja a régi írók nézeteit, megbírálja Niebuhrt, Schweglert, Lewis-t, Macaulayt; s természeté-

nél fogva positiv nézettel nem concludál, s a helyett ekkép szól: »A fennebbi kérdésre, hogy melyiknek van igaza, én habozás nélkül merek felelni: mindegyiknek, s egyiknek sem,« — de ez állítást is élesen okadatolja. Lukács e tanulmányt 1858-ban írta. Nem vagyok tájékozva az iránt: mily képeket bír az újabb magyar generatio a rómaiak világáról, lát-e bennök félisteneket, hősöket, phantasticus eszményi lényeket, — mi még ily szellemben tanúltuk a római történelmet. Az uj történelmi tudomány azonban kimutatja, hogy a rómaiak csak közönséges; de nagyon gyakorlati eszű emberek voltak, kik nagy műveket tudtak alkotni, idegen népeket magokba fölolvasztani, de a kiket az erény s józan mérséklet semmitől sem tartott vissza, a mit elérni érdekökben állóknak véltek, s a kik realisticus természetöknél fogva oly hibákba és bűnökbe estek, melyek képtelenné tették őket a régi világ megvédésére a beözönlő barbárok s a terjeszkedő új vallás ellen. Lukács tanulmánya megjelenésekor nagyon időszerű volt, s ma sem avúlt el. 1860-ban Lukács, De Gerando Ágost fölött emlékbeszédet mondott az Akadémiában. E beszéd tárgya, azon egyéniség, kinek emlékezetét ünnepelte e beszéd, — sajátságos varázsszal bír reánk nézve. Egy

ismeretes, mivel és tisztelt családból eredt francia, ki tehetségei és összeköttetései által fényes állást vívhatott volna ki magának a francia társadalomban, ki a negyvenes években Magyarországra jö, hogy hazánkat megismerje, a nyelvet megtanúlja, az intézményeket tanulmányozza, s magát az országgal s a magyar nemzettel azonosítja, s érdekében a világ-irodalom terén egy ép oly alapos, mint lelkesen írt munkával síkra száll. Költői nemes jelenség valóban! Könnyen magyarázható tehát az a hang, melyben Lukács emlékbeszéde van tartva, a rokonszenves melegség, mely azon élőmlik. Lukács az emlékbeszédet következő szavakkal végzi:

»Magyar író, bármi kitünő tehetségű legyen, bármennyire bírja is a külföld nyelveit, az elhunytak helyét teljes sikerrel sohasem fogja betölthetni, mert szavainak, állításainak, okoskodásainak hitelét elleneink az érdekelt-ség, elfogultság, részlehajlás vádjával fogják mindig gyengíteni és gyanúsítani. Csak a nemzet maga képes ócsárlóit elnémítani, vagy legalább rágalmaik fulánkját letörni, ha mindnyájan egyenként és összesen, minden ellenünk emelt alaptalan vádra czáfoló tettel felelünk, ha tántoríthatlan hazafiság, erkölcsi és anyagi

áldozatkészség, mérséklettel párosult határozottság, minden irányban gyakorolt méltányosság, tehetségeink minden oldalú kifejtése, a tudományok és művészetek ápolása által a világ elsőrendű nemzeteinek sorába emelkedünk, és a mi mindennél fontosabb, ha a legnehezebb és legcsábítóbb körülmények közt, »verjen vagy áldjon sors keze,« önmagunkhoz és becsületünkhöz hívek maradunk.«

1861. május 27-én tartotta Lukács az Akadémiában emlékbeszédét gróf Teleki László fölött. E beszéd nevezetes, mint szónoklati mű is, de főleg hű tükördarab az akkori történelemből, melyben a kor, vagy inkább a nap hangulata egészen híven tükröződik vissza. Lukács gyermekkora óta igen bizalmas baráti viszonyban állott Teleki Lászlóval, habár jellemök, természetök s véralkatuk nagyon különbözött egymástól; de Lukácsban nagy mértékben meg volt épen azon tulajdonság, hogy meg tudta érteni, fölfogni s méltányolni az oly jellemeket és kedélyeket, melyek az ő kedélyével ellentétben állottak. Teleki László tragikus sorsa azonban megragadta azokat is, kik hozzá távolabb álltak. Hosszú száműzetés után hazajönni, hónapokig folytonos küzdésben élni a világgal s önmagával s végre golyóval vetni véget életé-

nek: valóban tragikus sors. Mindnyájan, kik 1861-ben képviselőtársai voltunk, örökké fogunk emlékezni azon napra, mikor a képviselőházban megjelenve, Deák nagy beszéde helyett a megdöbbenő hírt kaptuk, hogy Teleki agyonlötte magát! S e benyomás utórezgése, mely az országot áthatotta, még akkor sem múlt el, mikor Lukács hat héttel utóbb, az Akadémia szószékén, Teleki jellemét s öngyilkossága okait a lélekbúvár bonczoló erejével, s a hü barát őszinte melegségével fejtegette.

Lukács Móricz múlt év decemberében végezte földi pályáját. Egészsége már rég meg volt törve, szemein hályog képződött, úgy, hogy maga már nem birt olvasni; reá nézve a halál jótétemény volt, megmentette a fájdalmaktól s az élet keserüségeitől és egyesítette azokkal, kiket legjobban szeretett, de a kik előtte mentek a sírba, s őt itt magára hagyták.

Lukácsnak életében közrebocsátott vagy hátrahagyott művei közt bizonyára nem a legrosszabb: végrendelete, mely bizonyítja, hogy Lukács okos, humanus, a szellemi érdekekre nagy súlyt fektető, azokért lelkesedni tudó ember s a szó legszorosabb értelmében nemes ember, valódi gentleman volt. E végrendelet több irányban tanulságos. Meghazudtolja azon

nézetet, hogy nálunk a gentrynek okvetlenül tönkre kell menni. Hiszen Lukács is ez osztályhoz tartozott, s nemcsak, hogy vagyoniilag tönkre nem ment, de örökölt vagyonát még gyarapította is. Másodszor e végrendelet megmutatta s például szolgál arra, hogy oly országban, hol közszellem van, vagyonos ember, kinek családja nincs, nem feledkezhetik el a közintézetekről, a mint az az utóbbi időben több igen kiváló esetben történt, midőn gazdag és család-talan emberek elhaláloztak a nélkül, hogy az ország közintézeteiről csak egy szóval vagy fillérrel is megemlékeztek volna. A hol ilyen emberek éltek, mint Lukács Móricz, az nem demoralizált, s nem corrupált ország, s a fiatalság, melynek első föladata dolgozni s tanulni, kövesse azok példáját; és Magyarország fenn fog maradni saját fiainak s barátainak örömére s ellenségeinek bosszúságára!

Mignet Ferencz.

Fölvastatott a m. t. Akadémia 1885. január 26-án tartott ülésén.

A tudománynak nincs hazája, az egész világnak közös tulajdona az. Művelőit nem választják el egymástól az államok határai; s azok megértik egymást a nyelvek különbsége daczára. Polgártársak ők az eszmék birodalmában, nagy intellectuális társaságot alkotnak; ugyanazon törvények, az emberi szellem örök törvényeinek uralma alatt állanak: ugyanazon cél s az általános igazság fölfedezése jelöli törekvéseik irányát; közös érzület, úgyszólván a civilizáció hazafisága lelkesíti őket.

Igy szólt Mignet 1845. május 5-én az erkölcsei és politikai tudományok franciaországi Akadémiájában.

Igy érez és így gondolkodik a mi Akadémiánk is, mikor jeles külföldi tudósokat és írókat tagjai sorába választ.

Ezen kültagjaink egyik legjelesebbikét

vesztettük el a múlt év márczius 24-én, Mignet, a nevezetes francia történetiró és fényes író halálával.

Műveiről akarok szólni. Értekezésem, az adott körülmények között, emlékbeszédül is szolgál; a minthogy az emlékbeszédek ezen formájára épen Mignettől birunk remek példányokat. És valóban emlékét legméltóbban úgy ünnepeljük, ha tudományos munkássága eredményeit méltatjuk.

I.

Mignet Ferencz — ki 1796-ban déli Franciaországban született, — miután iskolai tanulmányait kitünő sikerrel befejezte, mint minden fiatal francia, a ki carrièret akar csinálni, Páris felé irányozta lépteit. Kezdetben a napi sajtónál talált foglalkozást. Később Carrel Armanddal és Thierssel a *National*-t alapítá meg.

De talentuma; törekvésének magasabb iránya és egyéb tulajdonai őt, ki a politikai pályára nem érezett hivatást, történetirónak jelölték ki.

Első munkája: *A francia forradalom története 1789-től 1814-ig*. Már a cím mutatja, hogy Mignet nézete szerint a forradalom csakis

a császárság bukásával, nem pedig a Bonaparte által keresztülvitt államcsinnyel ért véget.

Ezen munka megállapította Mignet állását és tekintélyét. Ma is úgy olvassák, mint megjelenése idején (1824) hatvan esztendő előtt. 1883-ban jelent meg tizennegyedik kiadása. Kétféle szempontból lehet megítélni e munkát: a forma és a tartalom tekintetében, irodalmi és politikai szempontból.

Mignet volt az első történetíró, ki a francia forradalom rendszeresen kidolgozott képét nyújtja. Szűkebb keretben ugyan mint később Thiers és mások, de benső szerves összefüggésben adja elő az *états généraux* megnyitásától Napoleon bukásáig; egyszerű, átlátszó nyelven, összhangzatos alkotásban, a melyet csak francia írók tudnak ily tökélyvel létesíteni, ép úgy történelmi műveikben, mint regényben és drámákban, rövid essayben vagy akár hírlapi cikkekben.

A mennyiben Mignet az eseményekre vonatkozólag észrevételeket tesz, az elbeszéléshez reflexiókat fűz, vagy tények fölött kritikát gyakorol: fiatalsága daczára mindig mérsékelt és finom. Azonban e tulajdonokkal a munka szelleme nincs egészen összhangzásban. A szel-

lem: *forradalmi*, bizonyos tekintetben *futalisticus*. Ezt főleg két tekintet magyarázza.

A könyvnek politikai iránya és célzata is volt: szemben X. Károlynak az *ancien régime* felé gravitáló kormányával, reactionárius vagy inkább ellenforradalmi magatartásával. Az ellentét, melyet ez felidézett, nem lehetett más mint forradalmi. Sajátságos végzete az emberiségnek, hogy a forradalmak ellenforradalmakat szülnek, és ezek ismét amazokhoz vezetnek vissza.

Mignet akkor, a mikor könyvét megírta, nem rendelkezett az összes anyaggal, melyet ma birunk, mely a forradalmakat minden irányban helyes világításba állítja. Tocqueville *Ancien régime*-je, Taine, Mortimer Ternaux és Schmidt tanár munkái nem voltak még megírva, azon források sem voltak még megnyitva, a melyekből ezek később merítettek. E mellett sok politikai és állami tan, melyeknek üressége azóta kiderült, akkor még általánosan el volt fogadva. Így történt, hogy Mignet lett tulajdonkép megalkotója a *forradalmi legendának*, melyet Thiers később nagyobb arányokban dolgozott ki, s mely oly sokaknak, francziáknak és idegeneknek megrontotta képzeletét, meghamisította itéletét.

Mignet és Thiers, ha a juliusi forradalom után irták volna meg az első francia forradalom történetét, bizonyosan másképp irták volna meg; és ha 1848 után írják, még lényegesebben tértek volna el az 1830 előtti fölfogástól és szellemtől. Ezen véleményemet támogatják Mignet emlékbeszédei, melyeknek nagy része oly férfiakra szól, kik az első forradalomban szerepeltek vagy később működtek a politikában vagy a közgazdaság terén.

Mignet ezen emlékbeszédekben sokat helyreigazít abból, a mit első művében irt volt.

Sokszor felvetették a kérdést: az első francia forradalom szükséges és üdvös volt-e? Vajjon nem volt-e kikerülhető, és eredményeit nem lehetett volna-e más úton is elérni? E kérdés eldöntésénél méltán meg lehet jegyezni, hogy az elkésett reformok forradalomhoz szoktak vezetni, vagy legjobb esetben a megoldás helyett gyökeres szakítást idéznek elő.

A francia forradalom kiinduló pontja az *états généraux*, »a méltóságos főrendek, a tekintetes karok és rendek gyűlésének« összehívása; a mely nem azért történt, hogy forradalmat létesítsen, hanem hogy az államot reformálja. A gyűlés összehívását nem lehetett kikerülni; mert a régi állam és társadalom annyira lejárt

volt magát, annyira elkezelt mindent, hogy más menekvés nem volt. A szerencsétlenség csak abban állott, hogy a gyűlés nem már évek előtt hivatott össze. Mindazáltal az elkésés daczára, forradalomra még senki sem gondolt; mindenki csak a kikerülhetetlen reformra törekedett. De ha elemeztük az említett gyűlés összehívásával kezdődő és 1814-ben végződő processus *végső eredményeit*, ezeket üdvöseknek, nagyszerűeknek kell elismernünk.

Mennyire különböző 1814-ben az állam és a társadalom nyugati Európában, a forradalom előttitől! Bármennyire pessimistikus életnézete és hangulata legyen valakinek, el kell ismernie, hogy a mai és azon állapot között, mely csak ötven év előtt is létezett, nagy a haladás. Az élet szabadabb, humánusabb, műveltebb, kellemesebb, az emberek is jobbak, mert humánusabbak és igazságosabbak.

De ebből távolról sem szabad következtetni, hogy a tanok, melyek a forradalmi férfiakat vezették, helyesek voltak; vagy azt, hogy a történetek igazolhatók és jogosult volt azok eljárása, kik nem mindig nemes célok, hanem elérhetetlen utópiák érvényesítése végett a legembertelenebb eszközökhöz nyúltak. Sőt elmondhatjuk, hogy a beteg phantázia a leggo-

noszabb kedélylyel párosúlva oly tetteket hozott létre, melyek az emberiségnek örökké szégyenére fognak válni. A jacobinus uralom és teoriája, melyet a párisi commune 1871-ben ismét színre hozott, az emberi ész legnagyobb tévedése és az emberi kedély sülyedésének netovábbja. Történelmi hazugság azon állítás, hogy a terreur mentette meg Franciaországot a külföldi invasiók sikerétől. Ennek épen az ellenkezője van bebizonyítva.

Az 1789-iki nemzeti gyűlés megghiúsulását több ok idézte elő. Az első az, hogy terv nélkül hivatott össze és nem volt vezetője. A másik: hogy 20—25 ember kivételével a gyűlés tagjainak a politikai életről, parlamenti szervezetről fogalmuk sem volt; annyira, hogy külföldiek, kik elfogultság nélkül tekintették az állapotokat, így Morris, az amerikai köztársaság követe, mindjárt kezdetben megjósolták, hogy a gyűlés borzasztó forradalomhoz fog vezetni. Így nyilatkozott Mirabeau is, ki hibái és gyöngeségei daczára, Napoleon után, a francia forradalomban a legnagyobb alak és a legkiválóbb tehetség.

A bajok egyik főoka az volt, hogy az *états généraux* összehívásával a gyepelő kisiklott a király és kormánya kezeiből. Általános anarchia állott be. Minden falu megcsinálta és eljät-

szotta kicsiben a forradalmat, megszűnt adózni, és megkezdte a birtokos nemesség üldözését, a kastélyok gyujtogatását és kirablását. Párisban pedig kezdetét vette a népbiráskodás: a Bastille bevételével, gyilkolással és rablással. Ilyen elemekre támaszkodtak azok, kik Franciaországban az alkotmányt életbeléptetni, a szabadságot megállapítani akarták!

És az *assemblée nationale* mit tesz ezalatt? Elméleteket vitatott meg és állított föl az emberi jogokról! Ezzel világosan megmutatta, hogy nem volt képes föladatát fölfogni és megoldani. A helyett, hogy az angol példát követve, egyes tagjai által formászerint átvette volna a kormányt: elhatározta, hogy tagjai közül senki sem vállalhat hivatalt, a mi főleg Mirabeau ellen irányúlt.

A nagyszerű augusztus 4-ki éjszaka, mely egyaránt tündöklék generositása és könnyelműsége által, nagy hiba volt, mert egy csapással megrontotta a földbirtokos osztályt. Ugyanezt mondhatjuk a clerus polgári alkotmányának behozataláról. Ez ily alakban fölösleges is volt, mert a mi benne gyakorlati, például a püspöki megyék új fölosztása, mindazt rendes úton is el lehetett érni; mert a francia királynak és kormányának ép oly jogai voltak az egyház irá-

nyában, mint hazánkban az apostoli királynak és kormányának.

A klérus polgári alkotmánya a legnagyobb rázkódásokra vezetett; mert solidaritást hozott létre a klérus és az emigratio között. Ezen rendszabály hatása a mai napig kiterjed; annak tulajdonítandó azon állás, melyet a francia klérus az állam irányában elfoglal. A XVIII. század irodalma, melynek iránya egyenesen keresztyén-ellenes volt, annyira befészkelte magát az emberek képzeletébe és kedélyébe, hogy elvesztették az érzéket az egyház és a vallás méltatása iránt; teljességgel nem tudták megérteni, hogy az egyház és a vallás mily erőt képez az államban.

A gyűlés eljárása az emigránsok ellen szintén igazságtalan volt. Ezen szerencsétlen embereknek, miután az otthonmaradás lehetetlenné vált, nem maradt egyéb választásuk, mint kivándorolni. Csak akkor fordul a helyzet, mikor a külellenséghez csatlakoztak, és hazájok ellen fegyvert fogtak.

Mint az egyházat abstract fölfogásaikkal, ép úgy desorganizálták a hadsereget is.

Végre a bekövetkezett szerencsétlenségek okai között kiváló helyet foglal el a nemzetgyűlés azon határozata, hogy saját tagjai közöl

senki se legyen beválasztható a következő törvényhozó testületbe.

Az alkotmányozó gyűlés tagjai, ily mozgalmas időkben, két év alatt, sokat tanultak és tapasztaltak. Oly férfiak, mint Barnave, Duport, Lameth, impracticus forradalmárokból érett politikusokká érlelődtek. De az említett határozat által a törvényhozásból kizárattak mindazok, kiknek politikai képzettségök és tapasztalásuk volt. A második nemzeti gyűlés (assemblée législative) visionáriusokból, zügprókátorokból, praxis nélküli orvosokból, másod- vagy harmadrendű írókból és mindenféle nullításokból állott, kik — mint Condorcet — azt hitték, hogy az emberekkel úgy lehet elbánni, mint a számokkal az arithmétikában; kik azt hitték, hogy az államokat Rousseau *Contrat social*-ja szerint lehet rendezni, és az embereket az *Emile* mintájára lehet nevelni. Mig ezen teoriák szerint akarták boldogítani az emberiséget, napról-napra növekedett a fölbomlás, s kifejlődött a legocsmányabb rémuralom, melylyel csak a spanyol inquisitio versenyezhetett. De, mint mindig, itt is elnyelte a rémuralom azokat, a kik azt öntudatlanul előkészítették, és azokat is, kik azt örültek módjára gyakorolták.

Ezek után a Thermidor 9-ike az emberiség becsületére vált; habár megengedjük, hogy a nap hőseinek föllépésében fontos rugó volt: a félelem, mely gyakran hősöket teremt gyávákból. A rémuralom megbukott; de a társadalom még egy ideig a terreur és a humanitás közt ingadozott.

A forradalom lejárta magát. És ekkor föl-emelték fejöket azok, kik a régi állapotokat akarták visszahozni. A kedélyek e hangulata vont a maga után az államcsiny lehetőségét, talán szükségességét; mert mindenki attól tartott, ha a király és az emigránsok visszatérnek, a rémuralomra bosszú, a megtorlás uralma következik.

Nagy kérdés: vajjon okvetlenül szükséges volt-e, hogy Bonaparte magát császárrá választassa; s nem lehetett volna-e a nélkül több állandósággal fejezni be a forradalmat? Annyi bizonyos, hogy a császárok örültsége: az *Imperatoren - Wahnsinn*, melybe a nagy hadvezér esett, a mint ma már világosan látjuk, nem csökkentette a forradalmi anyagot, mely a francia nép belsejében most is folyvást forr és erjed.

II.

A francia forradalom, a renaissance és a reformatio szüleménye lévén, szoros összefüggést mutat föl az eseményekkel, melyek ama két nagy mozgalomból fejlődtek.

A francia forradalom történetének írója, nem tudom ily öntudatos fölfogásból, vagy véletlen egyéni hajlamainál fogva-e, ösztönszerűleg foglalkozott a renaissance és reformatio korának eseményeivel. Megírta V. Károly és I. Ferencz versenygésének, valamint V. Károly san-justi tartózkodásának és halálának történetét; úgyszintén II. Fülöp korából egy igen érdekes epizódöt, ily czími alatt *Don Antonio Perez és II. Fülöp*. Az események és eszmék ugyanezen körében mozog *Stuart Mária története*; úgyszintén Mignet munkája a spanyol örökösödési háborúról.

Ha ezen munkákat Mignet előbb írja meg, ha írói pályáját a francia forradalom történetével fejezi be: ez, hiszem, hogy ezen utóbbi munkának javára szolgált volna.

Mignet munkái között formai tekintetben nagy rokonság van. Közös tulajdonságuk az objectivitás, a mi erény a történetírónál, de ha

túlságos mérvben alkalmaztatik, szintelenné teszi a munkát és bizonyos erkölcsi közönyhöz vezet.

Valamint a francia forradalomról irt munkában minden, a terreurt is beleértve, mintegy szükségszerűnek van föltüntetve; úgy későbbi dolgozataiban a XVI. század minden ocsmánysága szintén szükségszerűen bekövetkezettnek, az emberi beszámítás körén kívül álló ténynek van bemutatva.

Ha ezen fölfogás az egyénre és annak cselekvéseire is átvitetik: az igazság, a morál, a becsületesség eltűnik; a társadalmi élet teljes banqueroute-ja elkerülhetetlenné válik.

A marignanói csatától az 1515-ben kötött cambrai-i békéig tartanak I. Ferencz V. Károly ellen viselt hadjáratai. Ezeknek mik voltak indokai, a személyes érdekek mennyiben szövődtek össze az országok érdekeivel, nehéz eldönteni.

Az egész háborúban minden esetre előtérben áll a hatalmi kérdés, mely Károly és a spanyol monarchia javára oldatott meg Olaszország rovására.

Ha csak ennek a háborúnak történetét olvassuk, nem viszonyítva azt más idők ese-

ményeihez; ha látjuk, mint bántak el a spanyolok, a francziák, a németek Olaszországgal; ha olvassuk, mikép fokozták ezen ország szenvedéseit a pápák és a kisebb olasz souverainek, vagy inkább zsarnokok, kik személyes és családi érdekeik szerint hazájoknak majd egyik, majd másik ellenségéhez csatlakoztak: akkor fogalmat alkothatunk magunknak azon érzésről, mely a mai olaszt eltölti, mikor hazája függetlenségére tekint! Nincs oly ocsmányság, zaklatás és kínzás, melyen a szerencsétlen olasz nemzet keresztül nem ment.

Érdekes az ellentét a két főszereplő: I. Ferencz és V. Károly között. Ferencz szép ember volt, erős és minden testi gyakorlatban ügyes, nagyravágyó, szellemes; érzéke volt az irodalom és főleg a művészet iránt; az erkölcsök frivolitása mellett, nem nélkülözte a komolyságot; szóval az volt, a mit brilláns gavalérnak neveznek.

Károly egészen ellentéte. Nem volt sem szép, sem erős; de komolyabb és erélyesebb mint Ferencz; nagy mértékben érzéki, nőknek, ételnek-italnak nem tudott ellenlállani; de ezen tulajdonokat a vallásosság külső mázával tudta bevonni.

A »sors bona« Károlynak kedvezett. Ha-

talma és szerencséje főleg két tényben tükröződik vissza: fogságba és hatalmába ejtette a pápát és a francia királyt.

Jellemzők ezen korszakra a hazafiságról, a politikai illemről, a morálról s a tulajdonjogról uralkodó fogalmak, melyek Bourbon connetable történetében élénken visszatükröződnek. Ez, a király rokona, oda hagyva hazáját, ennek ellenségei szolgálatában áll, harczol Franciaország ellen, végre mint a legkatholikusabb fejedelem hadvezére ostrom alá veszi Rómát, hol elesvén, serege beveszi, földülja az örök várost, és foglyul ejti a pápát. A legvadabb soldatesca egy hétig rabolt. Így bánt el a katolikus egyház első bajnoka a pápával és székvárosával!

Sok tekintetben érdekes Mignet azon munkája, mely V. Károly lemondását, kolostori életét és halálát beszéli el. Hogy a világ leghatalmasabb fejedelme annyi siker és szerencse után lemond, a világtól elvonúl, kolostorban végzi napjait, mindenesetre nagy lélektani rejtély, melyet mindenféle indokok föltevése által kísérlettek megmagyarázni. Némelyek anyjától örökölt lelki betegségnek, mások szellemi kimerültségnek s testi betegségnek tulajdonított-

ták elhatározását. Bizonyos, hogy több oknak összemunkálása vezette rá.

Sokan állítják, hogy megbánta visszavonulását. Mignet nincs e véleményen. Részletesen előadja, mily élénken érdeklődött V. Károly haláláig minden politikai actió iránt, a mint-hogy fiának mindenkor tanácsosal szolgált. Buzgó katolikus lévén, rendkívüli izgalomba hozta a haeresis feltünése Spanyolországban és jelentkezése oly férfiaknál is, a kik bizalmát birták. Valladolidban és Sevillában számos protestáns volt. Ezek kiirtásán lázas tevékenységgel fáradozott V. Károly. Levelei, melyeket ez ügyben irt, oly vadságot tüntetnek föl, mintha Robespierre vagy Saint-Juste irta volna. Az inquisitio eljárása is iszonyatos volt; elmondhatni, hogy a francia communisták és demagogok a spanyol királyoktól tanulták el az uralkodás ezen formáját.

III.

Van Mignetnek egy munkája, melyet történetirodalmi csemegének nevezhetnénk. Czime: *Antonio Perez et Philippe le second*. A XVI. század történetének alig van jellemzőbb epizódja, mint Antonio Perez dolga. Egyaránt bír a regény érdekesítő voltával és a történelem

komolyságával. Fülöp magaviselelte ez ügyben az emberi természet és ama kor romlottságának legaljasabb oldalait tükrözi vissza.

Antonio Perez, a király legbizalmasabb minisztere, uralkodójának egyenes parancsára meggyilkoltat egy másik minisztert, ki Don Juan mellé Német-Alföldre küldetett. Mikor Perez a gyilkosság gyanúját magára vonja, a király kiadja az igazságszolgáltatásnak, kínpadra vonatja, halálra ítelteti; feleségét és gyermekeit is megfosztja vagyonuktól, börtönbe veti, holtig fogva tartja; mindent elkövet, hogy Perezet, kinek sikerült Spanyolországból menekülni, a külföldön bérgyilkosok által megölesse.

Alig van tény, mely a király aljas természetét, melyben vad fanatizmus, boszúvágygal és a kedély gonoszságával van párosúlva, annyira leleplezi, mint ezen üldözés, mely élénken emlékeztet Robespierre.

Sajátságosan belejátszik itt egy ember sorsába egy tartomány sorsa és szabadságának elpusztulása. A középkori feudális alkotmányok között egy sem volt, mely a rendeknek annyi szabadságot biztosított, mint az árragóniai. Ismeretes az eskü, melylyel a király le volt kötve. Az igazságszolgáltatás egész független volt a királytól.

Perez madridi börtönéből megszökvén, Saragossába menekült, és az arragóniai igazságszolgáltatás oltalma alá helyezte magát. De ekkor a király udvari jogászai avval állottak elő, hogy Perez eretnek, istentagadó, következőleg az inquisitió alá tartozik. Hevés vita folyt az inquisitió és a világi törvényszék között; végre az utóbbi engedett. De ekkor a nép vetette magát közbe és kiszabadította az inquisitió börtönéből Perez, a ki Franciaországba menekült.

A saragossai népfölkelés, mely Perez érdekében szerveztetett volt, alkalmúl szolgált az arragóniai alkotmány megsemmisítésére. A király sereget küldött Arragóniába, mely nem volt képes ellenállani. A győzelem után jöttek az elítélések. Az arragóniai nemesség lemészároltatott. Miután a világi hatalom a bosszúnak eleget áldozott, következett az inquisitió üldözése. 79 polgár a máglyán végezte életét. Perez »in contumaciam« elítéltetett, és ezentúl mint politikai kalandor, részint Franciaországban, részint Angolországban élt; Spanyolországba Fülöp halála után sem tért vissza.

Sajnálom, hogy ez érdekes könyvnél hosszabban nem időzhetem. Csak azon tanúlságot emelem ki, hogy a rémuralom nem franciaor-

szági és nem is demokratikus találmány. Egyébkép egyformán elítélendő az, bárhonnán jö; a mint hogy egyformán rossz következéseket szül, bármily forrásból ered.

IV.

Stuart Mária történetét sokan dolgozták föl; költők és történetírók. E történet, a szerint, a milyen szempontból tekintjük, regényes is, prózai is. Mignet könyvét legtalálóbban: a Stuart Mária és angol Erzsébet rivalitása történetének lehetne nevezni, a melyben a személyek mögött nagy elvek és fontos közérdekek lappanganak. A küzdelem tulajdonképen a katholicismus és protestantismus, Anglia uniója és Skócia függetlensége, az absolutismus és az alkotmányosság között folyik. Erzsébet a mint eszélyesebb és ügyesebb, úgy szerencsésebb is volt. Ő győzött, Stuart Mária bukott. Erzsébet diadala nem vált az emberiségnek ártalmára; de mindamellett nem tekinthetjük helyesnek és igazságosnak Erzsébet eljárását, a mikor győzelmét boldogtalan vetélytársa halálával koronázta meg. Ez képezett praecedens-t I. Károly angol király kivégeztetésére, valamint ismét ez képezett praecedens-t XVI. Lajos guillotinejára.

A ki Mignetnek csak nagyobb munkáit

ismeri, az nem alkothat magának valódi képet az író nagy tulajdonairól. Olvasni kell tanulmányait vagy emlékbeszédeit, melyeket a negyvenes években kezdve, 1877-ig írt. Alig van korszak, ország, tudomány, melyekről alkalmilag nem értekezett. Világos átlátszó előadás, mély gondolatok, egészséges kritika: előnyei ezen dolgozatoknak, melyeket érdemes volna a magyar közönség számára legalább részben kiadni.

Mignet nem szorítkozik francia tudósokra és írókra; angolokról, németekről és amerikaiakról is szól. A legszebb tanulmányok egyike az, melyet Hallamról írt. Néhány lapban összefoglalja az alkotmány fejlődésének történetét; egyúttal az író életének tragikus eseményeit mély érzéssel adja elő. Sajnálattal mondok le e tanulmány bővebb ismertetéséről, a mit a rendelkezésemre álló idő rövideje nem enged.

Mignet a francia irodalomban állandó helyet vívott ki magának. Munkái tanulmányozása kiválóan ajánlható a magyar közönségnek.

Minden ember ajkán forog az ismert közmondás: »A történelem az élet mestere.« De ez szorosán véve a közkeletű frázisok, mondhatnók, a conventionalis hazugságok egyike. Mert vajmi kevesen követik a történelem tanácsát.

Mindazáltal az a haszna mégis megvan a történelem tanácsának, hogy az, a ki a multat ismeri, rendesen igazságosabb szokott lenni a jelen megítélésében.

E tekintetben is, különösen a francia forradalom története, megírva azon források nyomán, melyek Mignetnek csak részben állottak rendelkezésére, a mostani íróknak teljesen meg vannak nyitva, a magyar közönség fölfogásának tisztulására nagy és jótékony hatást gyakorolhat.

B. Eötvös József

„A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra“
czimű munkájáról.

Fölvastatott a m. t. Akadémia 1883. január 29-én tartott
összes ülésén.

Néhány nap mulva, február 2-án tizenkét éve, hogy b. Eötvös József meghalt; vele nemcsak a legnemesebb szellemek egyike tűnt el a földi pályáról, hanem azon magyar is, ki legtöbbet gondolkozott, s legtöbb gondolatot hozott forgalomba a magyar irodalomban.

Mutatják azt regényei, elbeszélései, politikai értekezései, de főleg »a XIX. század uralkodó eszméi« czimű munkája. Azon viszonyoknál fogva, melyekben én boldogult b. Eötvös Józseffel állottam, nem lehetne feladatomban az emlékbeszéd egy nemét tartani; valamint nem éreztem magamban hajlandóságot a miniszteri székben, melyet ő elfoglalt, közvetlenül utódja lenni. De igen is a magyar államtudomány s politikai nevelés érdekében akarok ma munkájáról szólni, mert úgy találom, hogy e munka háttérbe szoríttatik, s a fiatal nemzedék, mely

e munkából többet tanulhatna, mint bármi külföldi munkából, még Zevéről is alig ismeri. S minthogy minden könyvnek legjobb commentárja a könyv genesise, azt pedig talán csak én, vagy legalább leghelyesebben én ismerem: bevezetésül azt fogom előadni.

Báró Eötvös József mindenkör az új iskola, az újkor embere volt, ismerte a forradalmak történetét, elismerte, hogy azok némelykor elkerülhetetlenek; de ismervén magát, tudta, hogy nem bírja azon tulajdonokat, melyekre mellözhetlenül szüksége van annak, ki forradalmi időben szerepel; de meg volt győződve arról is, hogy a magyar forradalomnak, vagy — ha jobban tetszik, nevezzük függetlenségi harcznak, sikere nem lehet. — A Lamberg-féle szerencsétlen catastropha után, 1848. szeptember 29-én, külföldre távozott. A telet 48-ról 49-re, valamint a reá következőt Münchenben, a nyarat 49-ben, Salzburg mellett Aigenben, 50-ben pedig a starembergi tó partján, Bajorországban Tutzingban töltötte; csak 1850-ben késő ősszel tért vissza hazájába. Eötvös figyelemmel követte az 1848-iki eseményeket, a mint azok nemcsak nálunk, hanem Páristól kezdve Bukarestig és Varsóig insceniroztattak; kutatta azok okait és következményeit, kereste azok

összefüggését az eszmékkel, melyek az első francia forradalmat szülték. Eötvös szellemileg mindig igen tevékeny volt — dolgozni tudott úgy, mint kevés magyar ember — tehát folyvást nemcsak reflektált, és sokat recipiált, azaz sokat olvasott, hanem sokat is irt.

Kevés helyen vannak a könyvtárak oly liberalitással berendezve mint Münchenben — 20 kötetet kölcsönöznek a házhoz úgy, hogy kettőnknek 30—40 kötet volt lakásunkon az egyetemi könyvtárból. Eötvösnek, ki a francia forradalom történetét igen jól ismerte, s újratanulmányozta Thiers munkáját, s igen sok memoire-t olvasott az első francia forradalomról — terve volt a francia forradalom oknyomozó történetét megírni, főleg a magyar közönség számára, szemmel tartva a magyar viszonyokat és az eszmekört, melyben a magyar nemzet mozog, nem annyira a tények elbeszélésére fektette a súlyt, mint inkább kereste s elemezte az eszméket, melyek e tényeket előidézték. Mert nem igaz, hogy csak a pénz uralkodik a világ felett — az eszmék uralkodnak — és pedig uralkodnak az egészséges s kórságos eszmék egyaránt. És kétségtelen, hogy a leghelyesebb és legegészségesebb eszmék a leghelytelenebb tényeket produkálhatják.

Eötvös 1850 tavaszán e munkához már egy-két fejezetet meg is irt, sőt hiszem, hogy halála után valamely munkában egy fejezet német fordításban meg is jelent. De Eötvösnek egy más irodalmi terve is volt 1837 óta, midőn egy nagyobb utazásból hazatért, lelkében az a gondolat fogamzott meg, hogy életének legnagyobb irodalmi és tudományi műve a *keresztyén civilizatio története* lesz, s e célra voltak tanulmányai és olvasmányai irányozva, s e célra nagy anyagot gyűjtött volt össze. A francia forradalom történetének tervezete s a keresztyén civilizatio történetéhez tett tanulmányok szülték meg az »uralkodó eszméket.«

— Kétkedvén, vajjon egészsége, ereje s egyéb viszonyok fogják-e valaha engedni, hogy ő a tervezett nagy munkát a keresztyén civilizatióról construálhassa és megirhassa — ezen kétség hatása alatt irta munkáját a XIX. század uralkodó eszméiről, és abban sok anyagot dolgozott föl, mi a nagy munka számára volt szánva.

A munka az államtudomány legnevezetesebb problémáival foglalkozik, általános becsel és érdekekkel bir — mint Montesquieu és Tocqueville — korszak, nemzet s hon különbsége nélkül; de azért, a mi épen nem hibája a munkának, korának jellemét magán viseli, mert

az 1848-diki események impressiója alatt keletkezett, s épen azért a közvetlenség hatását is gyakorolja.

Eötvös szerint azon eszmék, melyek körünket vezetik: a szabadság, egyenlőség s nemzetiség. Ha Eötvös később írta volna meg e könyvet, s még tovább élt volna — ha tanúja lett volna a francia commune-nek, s a communisticus és a socialisticus mozgalmaknak, melyek azóta oly nagy mértéket öltöttek és sok politikus által nem ismertettek el elég veszélyeseknek arra, hogy dissolutióba hozzák nemcsak a fennálló államokat, de a fennálló társadalmat is — ha látta volna az auctoritás elvének felélénkítését a régi formákban, bizonyára az uralkodó eszmék számát szaporította volna. De ez nem árt munkájának, sőt annál mélyebben hatott be azon eszmék ismeretébe és taglalásába, miket a munka homlokzatára írt.

S épen a munka ezen minősége az, mely-nél fogva a magyar politikai intelligentiának e munkával foglalatoskodnia kellene. Nagy tévedés volna, ha azt hinnők, hogy e doctrinák túlhaladott álláspontot képeznek azért, mert mi állítólag túl vagyunk azon szellemi vagy politikai harcokon, melyekre a doctrinák vonatkoznak. Nagy tévedés azt hinni, hogy túl vagyunk

a nemzetiségi harczon; tekintsük csak a szláv faj államfelosztató mozgalmait: mi nem vagyunk túl a szabadság küzdelmein, tekintsük csak a democratia mozgalmait, melyek a szolgaság egyenlőségéhez, de nem a szabadság megszilárdulásához fognak vezetni, — valamint az auctoritás elvének fölelevenítését az államban s az egyházban; csalódunk, ha az egyenlőség eszméjét már megrendíthetlen sziklán állani véljük: a junker szellem ma erősebb, mint volt huszonöt év előtt. Nekünk tehát, kik a magyar államiságot egészséges, de modern alakban, korunk mellözhetlen követelményeivel összhangzásban akarjuk föntartani, még sok szellemi harcra készen kell lennünk s ezért tanulnunk kell; és igen sajnósnak találom, hogy b. Eötvös kitünő munkáját főleg a fiatalabb nemzedék nem méltatja tanulmányozására.

E munka tartalmát, célját — mivel azt egy felolvasható essayba foglalni, nehéz feladat — legyen szabad megkísérlelnem csak igen rövid vázlatban előadnom.

E munka bevezetése magában igen érdekes dolgot; jelezve van benne a könyv feladata s a módszer, melylyel a szerző az államtudományt kezeli s mások által kezeltetni kívánja. — Az államtudományt csak tények s

• tapasztalatok alapján lehet traktálni, mint a természettudományokat. Az eltérés e helyes módszertől mindig csak tévedésekhez vezet; és a politikai doktrinákban nyilatkozó tévedések a legborzasztóbb következményekre vezetnek a népek életében; mit legjobban bizonyít Rousseau *Contrat-social*-ja, melynek a francia forradalom, az első köztársaság intézményeiben adott kifejezést,

A haladásnak egyetlen egy biztos ösvénye. jegyzi meg Eötvös, csak a tapasztalás lehet. Halljuk tovább Eötvös saját szavait:

»Miután azon veszedelmek, melyekkel a fennálló viszonyok ellen irányzott vita a közbékét fenyegeti, közösek Nyugot-Európa valamennyi államaival, ezeknek alap-okát is oly valamiben kell keresnünk, mi szintén kivétel nélkül közös ez államokkal, névszerint, a kornak vezéreszméiben s azon ellentétben, melyben az állam mindenütt ezen eszmékkal áll. Ha tehát segíteni akarunk a létező bajokon, vagy olykép kell szerkeszteni az államot, hogy az uralkodó eszméknek tökéletesen megfeleljen vagy pedig magokat ezen eszméket kell módosítani.«

»A közelebb múlt összes történetét folytonos törekvés jellemzi: az államot a kornak

vezéreszméihez képest átídomítani, s ezen törekvésnek végre is csak az volt eredménye, hogy a baj, melyet gyógyítania kellett volna, súlyosabbá vált, még pedig azon mértékben, melyben az egyes alkotmányok a kitűzött célt megközelítették; — honnan az következik, hogy bajaink gyógyszerét szükségkép az uralgó eszmék igazításában kell keresnünk.«

E szavakban van resumálva a munka tartalma s feladata. Minden kornak bizonyos eszmék adják a signaturát. Melyek ezen eszmék, mikép hatnak azok? hogy kell azok hatását helyes útra terelni? ez a kérdés.

»A cél, melyet magamnak kitűztem — mond Eötvös — egyáltalában nem az: olyan állami formát feltalálni, mely az állam eszményének minél tökéletesebben megfeleljen, csak a jelenkor viszonyai számára akarok czélszerű állami formát keresni.«

Az út, melyen ez létesítendő, a tapasztalás útja.

Ez úton haladva, Eötvös ekkép szól: »Ha Európa különféle államainak jelen helyzetét figyelembe vesszük, Oroszország és Anglia kivételével, hol a polgári szabadság utáni törekvés még kezdetét sem vette, vagy már régen kielégített — mindenütt három eszmével

találkozánk, melyek lelkesedéssel felkarolva, irányt adnak a nyilvános életnek.

Ezen eszmék:

a szabadság,

az egyenlőség,

a nemzetiség eszméi.

Ha már korunk e vezéreszméit divatos értelmőkben figyelembe vesszük, meg kell győződünk

először, hogy e három fogalom, azon egy időben czélul kitűzve, ellenkezésben áll egymással ;

másodszor, hogy külön mindenikök létesítése egyszersmind a jelen állami életet sarkából kiforgathatná ;

harmadszor, hogy azon esetben, ha lehetséges volna ezen fogalmakat divatos értelmőkben keresztülvinni, az emberiség nem fogná megnyugvását találni.*

Eötvös az első kötetben kifejti: hogy a szabadság s egyenlőség eszméi egymással ellenkeznek; hogy a nemzetiség eszméje a szabadság és egyenlőség fogalmával ellenkezésben áll; hogy a szabadság fogalmai azon formában, melyben felállítottak, nem valósíthatók a nélkül, hogy valamennyi létező állam föl ne bomlanék; hogy a nemzeti törekvések célját csak

valamennyi létező állam feloszlása által lehet elérni; hogy a szabadság és egyenlőség elve, ha divatos értelemben valósulna is, kielégítő eredmények nélkül maradna, hogy a nemzetiiség utáni törekvés, ha célját is érné, melyet önmagának kitűzött, még sem elégítenék ki általa az európai emberiség.

Ezek után szól Eötvös az eszközökről, melyektől az államok bajaiknak orvoslását várják, mondván, hogy »bármilyen különbözők legyenek a javaslatok, mégis három főfajra oszthatók« :

»Vagy azon meggyőződésből indulnak ki, hogy azon események, melyek a közelebbi múlt időben annyi államot rendítettek meg alapjukban, *csak* annál fogva következtek be, mivel az alkotmányos formák *alkalmazásánál* bizonyos *hibák követték* el; miből következik, hogy a jövőnek veszélyei csak a fennálló rend *javítása* által háríthatnak el. S ez azon nézet, melyet főleg Guizot fejtegetett a demokratiáról írott munkájában.«

»Vagy azt állítják, hogy miután a népfelség elvének diadala többé nem vonható kétségbe, valamennyi veszély csak a választási jog helyes rendezése által háríthatatik el.«

»Vagy pedig, elfogadva Lamartine nézetét, azt vitatják, hogy miután a korlátlan nép-felség elve az örökös királyságéval világos el-
lentétben áll, valóságos megnyugvás csak az
által eszközölthetik, ha a népfelség eszméjét
minden következésével egyetemben elfogadjuk,
azaz államainkat republikai formákban szer-
kesztjük.«

S miután megmutatja, hogy a köztársasági
szerkezet, mint eszköz a társadalmi veszélyek
meggátlására, célhoz nem vezet, az első köte-
tet végzi annak fejtegetésével, hogy mely jö-
vendőnek megyünk elébe.

Igen tanulságos fejtegetés, melyet a szerző
e szavakkal végez: »Az emberiség törvénye
örök fejlődés; a népek mint egyesek életében
nincs megállapodás, s a most követett pályán
csak egy előlépés gondolható: *az állam min-
denhatóságának elméletéről az egyes mindenha-
tóságának gyakorlatára.* Ha az eddigi ösvényen
haladunk, feltartóztatlanul megyünk elébe e
jövőknek.«

»S ha meggyőződünk arról, mikép társa-
dalmi rendünk és polgárisodásunk, mely a sza-
badság elvén nyugszik, fenn nem állhat, ha az
állam az abszolút egyenlőség elvén alapszik,
mely az egyént a többség korlátlan akarata

alá veti; s ellenkezőleg, hogy az állam és társadalomnak assimilálódniok kell: akkor két új kérdés áll elő:

1. »*A két lehetőség között, mely előttünk áll, melyik a valószínű?*«

»Ha e kérdés megfejtésénél azon meggyőződésre jutnánk, mikép azon fogalmak, melyek társadalmi rendünknek alapul szolgáltak, erősebbek mint azok, melyeket az államban akarunk valósítani; hogy ennél fogva az állam intézményeinek társadalmi rendünk szükségéhez kell alkalmaztatniok, újra azon kérdés támad:

2. »*Mi módon lehet ezt eszközölni?*«

»Miután az állam fönnállása minden művelődésnek szükséges kelléke és sajátos viszonyaink között még nagyobb államok szükséges voltát sem tagadhatni; meg kell vizsgálnunk: vajjon az állam korlátlan hatalmának elvét lehet-e megszorítani a nélkül, hogy nagyobb államok fennállása veszélyeztetnék, s mikép lehet elérni e korlátozást?

A munka első része analytikus természetű — elemezvén az eszméket s állapotokat; — a második rész construálni akar, nem ugyan kész recipe-vel lépven fel, állítván eszméket és intézményeket, melyek a bajok tovább fejlődésé-

nek elejét venni, s az uralkodó eszméket a helyes útra terelni képesek volnának; mert azon fogalmak, melyeket az államban valószínű törekszünk, a minő értelemben azokat közönségesen veszik, ellentététben állanak a keresztyén polgárosodás alapelvével. E kötetben értekezik Eötvös az állam céljáról, az egyéni szabadság biztosításáról, a központosításról s azon eszközökről, melyekkel tarthatni kellő korlátok közt az állam egyes részeinek teljes önállóságra, s az államhatalomnak korlátlan uralomra törekvését. Végre a hatodik könyvben szól a haladás általános törvényeinek befolyásáról az állam-szerkezetre. — A haladás egyik törvénye: hogy a haladás mértékét a szükségek határozzák. Ennek kifejtése a könyv legpraktikusabb része, mely azon nézetben összpontosul, hogy az államhatalmat korlátozni kell maga az állam, valamint az egyén érdekében.

Épen ezen tétel keltett leginkább feltűnést Eötvös munkájában a külföldi olvasó és bíráló előtt.

Az individualis szabadság s az államhatalom közti összhangzás az államtudomány nagy problémája. Ezt emeli ki főleg Laboulaye is, midőn Eötvös munkájáról beszél.